

47. Vucûh-Nezâir Bağlamında "Zann" Kelimesi ve Anlamlandırılması Üzerine¹Ali BİNOL²

APA: Binol, A. (2024). Vucûh-Nezâir Bağlamında "Zann" Kelimesi ve Anlamlandırılması Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 774-789. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1502241>.

Öz

Kur'an-ı Kerim, son ilahi kelimedir. Kur'an-ı Kerim, apaçık bir Arapça olarak indirilmiştir. İlk muhatap, dilin zenginliğini edebi zevkle birleştiren ve hikmetli sözler sarf etmeyi hayat biçimi haline getiren bir toplumdur. Kur'an-ı Kerim, hitap ettiği bu toplumun dilinin özelliklerini gözetmiş ve onu en edebi bir biçimde kullanmıştır. Kelimelerin hakiki anlamları yanında teşbih, temsil, mecaz, vucûh, nezâir gibi üsluplara başvurmuştur. Yerine göre îcaz yöntemini kullanmış, müphem ve mücmel sayılabilecek ifadeler yer vermiştir. Ayrıca Kur'an, mevcut kelimelere yeni anlamlar yükleyerek onlara zenginlik kazandırmıştır. Zira sunduğu bakış açısı ve oluşturduğu inanç sistemi, insanoğlunun sorunlarını çözecek ve çağlar boyu sorunsuzca yaşanabilecek bir dine kaynaklık edecektir. Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için müracaat edilecek ilk kaynak yine kendisidir. Bununla birlikte Hz. Peygamber, ihtiyaç duyulan yerlerde açıklamalar yapmış, hükümleri bizzat uygulayarak öğretmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra tefsir çalışmaları da hızlanmış ve böylece Kur'an ilimleri oluşmaya başlamıştır. Vucûh-nezâir de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kur'an-ı Kerim'in kendi dilini kullanan bir topluma izahı, onu anlamının ilk şartı olarak görülürken dili Arapça olmayan toplumlara iletilmesi noktasında daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyulacağı açıktır. İnsanoğlunun düşünce ve davranışlarında önemli bir yere sahip olan "zann" kelimesi köken itibarıyla Arapça olup Türkçeye de aynı şekilde geçmiş bir kelimedir. Doğal olarak bu kelimenin farklı anlamlarda kullanılması halinde acaba muhatap tarafından olması gerektiği şekliyle anlaşılabilen midir? Günümüz insanına hitap eden meallerde bu inceliklere riayet edilmiş, gerekli açıklamalara yer verilmiş midir? İşte bu çalışma zann kelimesinin anlam alanını tespit etmeyi, kullanış biçimlerine göre ne gibi anlamlar kazandığını belirlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Vucûh-Nezâir, Zann, Şüphe, Yakîn.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Ahındı – Turnitin, Oran: %9

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 29.04.2024-**Kabul Tarihi:** 20.06.2024-**Yayın Tarihi:**

21.06.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1502241

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir ABD / Dr., Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir (Yozgat, Türkiye), ali.binol@yobu.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-8601-6147> **ROR ID:** <https://ror.org/04qydf239>, **ISNI:** 0000 0004 0369 8360, **Crossreff Funder ID:** 501100006564

On the Word "Zann" and Its Meaning in the Context of Vucûh-Nezâir³

Abstract

The Holy Quran is the last divine word. The Holy Quran was sent down in clear Arabic. The first addressee is a society that combines the richness of the language with literary pleasure and makes uttering wise words a way of life. The Holy Quran took into account the characteristics of the language of the society it addressed and used it in the most literary way. In addition to the real meanings of the words, it used styles such as simile, representation, metaphor, wujûh, and nazâir. It used the Ijaz method when appropriate and included expressions that could be considered vague and ambiguous. In addition, the Quran enriched existing words by giving them new meanings. Because the perspective it offers and the belief system it creates will solve the problems of mankind and will be the source of a religion that can be lived without any problems for ages. The first source to be consulted to understand the Quran better is itself. However, Hz. The Prophet made explanations where needed and taught by applying the provisions himself. After the Prophet, tafsir studies accelerated and thus Qur'anic sciences began to emerge. Wujûh-nazâir also emerged in this period. While the explanation of the Holy Quran to a society that uses its own language is seen as the first condition for understanding it, it is clear that more explanation will be needed when communicating it to societies whose language is not Arabic. The word "zann" which has an important place in the thoughts and behaviors of human beings, is Arabic in origin and is a word that has entered Turkish in the same way. Naturally, if this word is used in different meanings, is it understood by the addressee as it should be? Are necessary explanations included in the meanings? This study aims to determine the meaning of the word "zann".

Keywords: Quran, Tafsir, Wujûh - Nazâir, Zann, Suspicious, Certainty.

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 9

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 29.04.2024-**Acceptance Date:** 20.06.2024-

Publication Date: 21.06.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1502241

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, ilahi mesajı kendine has sözdizimiyle insanlığa aktaran hikmetli bir kitaptır. Seçtiği kelimeler yerli yerindedir. Onların hangi bağlamda/anlamda kullanıldığı, Kur'an'ın doğru anlaşılması için dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Zira Arap dilindeki birçok kelime yakın anlamlı olduğu halde diğerinde olmayan ince ayrıntılara sahip olduğu gibi, farklı kelimeler aynı anlama da gelebilmektedir. Ayrıca bazı kelimelerinin bağlama göre farklı anlamlar kazanmaları dile ait bir başka gerçekliktir. Çünkü Kur'an'ın kullandığı kelimeler, çevresindeki kelime grubu ile uyumlu bir şekilde birbirine bağlı olup kelimeler arasında kurulan ağ sayesinde yepyeni anlamlar ortaya konabilmektedir. (Gezgin, 2008: 86) Tefsir âlimleri Kur'an'da yer alan kelimelerin buldukları bağlama göre anlamlarını tespit etmek amacıyla ilk dönemlerden itibaren eserler yazmaya başlamışlardır (Karagöz, 2008: 8). Bu eserler genel anlamda "vücûh ve nezâir" adıyla anılmıştır. Söz konusu alanda yazıldığı bilinen ilk eser Mukâtil b. Süleymân'a (ö. 150/767) ait olup *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adını taşımaktadır. Daha sonra Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/787) *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân*, Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) *Kitâbu't-Tesârif*, Hakîm et-Tirmizî (ö. 255/869) *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'ân*, Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005) *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) *Kâmûsu'l-Kur'ân/İslâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 527/1201) *Nüzhetu'l-Uyûni'n-Nevâzir fi'l-İlmil-Vücûh ve'n-Nezâir*, Suyûtî (ö. 911/1505) *Mu'teraku'l-Akrân fi Müştereki'l-Kurân* gibi eserler vücuda getirmişlerdir. Bu tür eserler, Müslüman toplumlar tarafından hayatın her aşamasında kendisine müracaat edilen bir kaynak olan Kur'an'ın en iyi şekilde anlaşılmasına katkı sağlama bağlamında özel bir ilgiye mazhar olmuştur.

Zann, Kur'an'da yer alan kelimelerden olup vücûh-nezâir bağlamında değerlendirilebilecek özelliklerdedir. Kur'an-ı Kerîm'in farklı anlamlarda kullandığı bu kelime, tefsirlerde de çeşitli izahlara konu olmuştur. Günümüzde de bu kavram üzerinde bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Özkan, *Kur'an'da Zann Kavramının Semantik Tahlili*; Karali, *Kur'an'da zann tecessüs ve gıybet kavramları arası ilişki ve bu ilişkinin bireysel ve toplumsal yansımaları* üzerine tez hazırlamışlardır. Kara'nın, *Kur'an'da Zann Kavramı*; Akto'nun, *Kur'an ve Hadislere Göre Hüsn-ü Zann ve Su-i Zann Kavramlarını Analiz Etmek*; Çalış'ın, *Serahsî'de İlim-Zann Bakımından Şer'î Deliller ve Yorumu Yansımaları*; Beroje'nin, *Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi* adlı makaleleri de bu alanda yapılmış çalışmalardır. Elden ele dolaşan Kur'an Meallerinde de zann kelimesinin anlam farklılıklarına değinilip değinilmediği önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada zann kelimesi vücûh ve nezâir bağlamında değerlendirildikten sonra Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığı incelenecektir. Daha sonra da bazı meallerdeki çeviriler karşılaştırılarak, aradaki anlam farklılıklarına dikkat çekilecektir. Mealler, Elmalılı, Ömer Rıza Doğrul, Hasan Basri Çantay, Ömer Nasuhi Bilmen, Süleyman Ateş, Muhammed Esed, Mustafa Öztürk, Mehmet Okuyan, Mahmut Kısa, M. Zeki Duman, Hayrettin Karaman gibi tanınmış isimlerin eserleri yanında Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan eserlerden alınacaktır.

1. Vücûh ve Nezâir Kavramları

Vücûh ve nezâir terkinin ilk kelimesi (vücûh) sözlükte bir organ olarak insanın yüz'ü/çehresi anlamına gelen "vech" kelimesinin çoğuludur. Bu asıl anlamın yanında bir şeyin ön tarafı, önde olan, görüş, yön/taraf, şekil, makam gibi manaları da içermektedir. Ayrıca bu kelime تَوَجَّهَ إِلَيْكَ "yüzünü sana döndürdü/sana yöneldi", وَجَّهَ الْبَيْتَ "evin kapısının olduğu taraf/yola bakan taraf", وَجَّهَ النَّهَارِ "gündüzün başlangıcı", وَجَّهَ الْكَلَامِ "sözün yöneldiği taraf ya da sözden kastedilen anlam" gibi anlamlara da gelmektedir (Mukâtil, 2011: 30, 50; el-Ferâhîdî, 2003: 4/349-350; Ezherî, 1964: 6/351-354; İbn

Manzûr: t.y.: 13/4775-4778). Kur’ân-ı Kerîm, “vech” kelimesini başta insanın yüz’ü olmak üzere (el-Mâide 5/6; el-A’râf 7/29; İbrâhîm 14/50) Allah’ın zât’ı (er-Rahmân 55/27), O’nun rızası (el-Kehf 18/28; er-Rûm 30/39. el-Leyl 92/20), gidilen yol/İslâm dini (Âl-i İmrân 3/20), şeriat/din (el-Bakara 2/148), itibarlı/şamı yüce kişi (Âl-i İmrân 3/45) ve günün başlangıcı/gündüzün ilk vakti (Âl-i İmrân 3/72) gibi farklı anlamlarda da kullanmıştır (el-İsfehânî, 2006: 546-547).

Nezâir ise nezîre’nin çoğulu olup “görünüş itibariyle bir şeyin dengi, benzeri” (نَظِيرُ الشَّيْءِ) anlamlarına gelmektedir (el-Ferâhîdî, 2003: 4/237-238; Ezherî, 1964: 14/368-373; İbn Manzûr: t.y.: 5/215-220). İsfehânî (ö. 502/1108), nezâir kelimesine kaynaklık eden النَّظَرَ kelimesinin bir şeyin mahiyetini anlamak için ona dikkatli bir biçimde bakmak anlamına geldiğini söylemektedir (el-İsfehânî, 2006: 517).⁴ Söz konusu nazar ile acele etmeden, tekrar tekrar ve dikkatle düşünme (teemmül), araştırma, inceleme (fahs) kastedildiğine ve bu bakışın sonucunda elde edilen bilgiye de “nazar” denildiğine dikkat çekmektedir (el-İsfehânî, 2006: 517). “Nazar” kelimesinin bu anlamda kullanılması, قُلْ أَنْظَرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ “De ki: ‘Göklerde ve yerde neler var, bakın!’” (Yûnus 10/101. Ayrıca bk. el-A’râf 7/185; el-Gâşiye 88/17) gibi ayetlerde kendini açıkça göstermektedir. وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “Allah kıyamet günü onlara konuşmayacak, onlara bakmayacak” (Âl-i İmrân 3/77) âyetinde geçen nazar ise, Allah’ın insanlara merhametiyle muamele etmesi/ihsânda bulunması/onlara nimet vermesi bağlamında kullanılmaktadır (el-İsfehânî, 2006: 517).

Kur’ân ayetlerinin anlamlandırılmasında gözle görülür bir öneme sahip olan “vücûh ve nezâir” olgusu, söz konusu alana öncülük eden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) ve Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) gibi âlimler’in eserlerinde istilâhî anlamda tanımlanmış ve kullanılmış değildir. Ancak bu tefsir sahiplerinin vücûh ve nezâir kelimeleriyle ilgili kullanımları incelendiğinde herhangi bir lafzın farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılmasını vücûh olarak değerlendirdikleri görülecektir (Okumuş, 2021: 354-355). Buna karşılık kendisine ikinci - üçüncü bir anlam verilen bir lafzın mevcut anlamıyla başka âyetlerde de kullanılması sırasında nezâir ifadesi kullanılmıştır.⁵

Kur’an ilimleri konusunda otorite olan Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî (ö. 911/1505) de ilk dönem kaynaklarındaki bu kullanımları benimsemişlerdir. Nitekim onlar da eserlerinde bir kelimenin farklı yerlerde farklı manada kullanılmasını vücûh, aynı kelimenin farklı yerlerde aynı anlamda kullanılmasını nezâir olarak tarif etmişlerdir (Zerkeşî, 1988: 1/133; Süyûtî, 1996: 1/445).⁶ Bununla beraber Zerkeşî, nezâir için “وَالنَّظَائِرُ كَمَا أَلْفَلَاظُ الْمُتَوَاطِئِ” / birbirleriyle uyumlu lafızlar”, Süyûtî ise “وَهُوَ مَا اخْتَلَفَ لَفْظُهُ وَاتَّحَدَ مَعْنَاهُ” / lafzı farklı manası aynı olan (kelimler)” ibaresini kullanmıştır (Zerkeşî, 1988: 1/134; Süyûtî, 1996: 1/387).

Son dönemin önemli isimlerinden Cerrahoğlu (ö. 2022), nezâir kelimesini birbirinden farklı birden çok kelimenin aynı manayı ifade etmesi olarak tanımlamış ve nâr, sakar, hutame, cahîm gibi kelimelerin cehennem anlamında birleştiğini söylemiştir (Cerrahoğlu, 184-185). Böylece nezâir kelimesi Türkçedeki “eş anlamlı” kelimeler olarak tanımlanır olmuştur (Dumlu, 2017: 211; Demirci, 2015: 146). Tanımların bu şekilde farklı oluşu, zaman içerisinde meydana gelen değişikliğe işaret etmektedir. (Okumuş, 2021:

⁴ İsfehânî, görme anlamında kullanılan “nazar’ın” avam, “basiret” anlamında kullanılan “nazar’ın” ise havâs ehli için kullanıldığını da söyler.

⁵ Bu durum şöyle örneklendirilebilir: Bakara 27. âyetteki وَيُطْعَمُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ () ve bu kelimelerin aynı anlamda kullanıldığı söylenmektedir. İşte Mukâtil, ikinci ayeti zikretmeden önce وَيُطْعَمُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ () ve bu kelimelerin aynı anlamda kullanıldığı söylenmektedir. İşte Mukâtil, ikinci ayeti zikretmeden önce وَيُطْعَمُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ () ve bu kelimelerin aynı anlamda kullanıldığı ifade etmektedir (İbn Sellâm, 2004: 1/215).

⁶ Suyûtî’nin bir başka eserinde “وهو ما اختلف لفظه واتحد معناه” /lafzı farklı manası aynı olan (kelimler)” ibaresi geçmektedir. Bu tanımın nezâir kavramı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. (Bk. Suyûtî, 1988: 1/387). Nitekim genel kanaat de bu istikamette gelişmiştir.

401-402).⁷ Ancak, "vücûh" kelimesi, ilk dönemlerdeki tanımıyla uygun bir seyir izlemiş ve terimleştikten sonra her hangi bir değişikliğe uğramamıştır (Mertoğlu, 2013: 43/141).

2. Zann Kelimesinin Sözlük Anlamları

Çoğulu ظُنُونُ şeklinde gelen ظَنَّ kelimesi sözlükte شَكٌّ و يَتَعَيْنُ "zann, şüphe/tereddüt ve yakîn" anlamlarına gelmektedir (el-Ferâhîdî, 2003: 1/80; İbn. 'Abbâd, 1994: 10/12-13; Ezherî, 1964: 6/351-354; İbn Manzûr, t.y.: 13/273). ظَنَّينَ "kendisi hakkında suçlamada bulunulan adam", مَظْنُونٌ "sanık", ظَنُّونٌ "kötü zanda bulunan kimse, hayrı az olan kişi", ظَنَّةٌ "töhmetsuçlama", نَظَّنِي تَظْنُنُ "düşünce üretmek", حَسُنُ الظَّنِّ "olumlu düşünce/iyiye yormak", سُوءُ الظَّنِّ "kötü düşünce/kötüye yormak", يَبْرُ ظَنُونٌ "suyu az olan veya içinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu", ذَيْن ظُنُونٌ "ödenip ödenmeyeceği bilinmeyen borç", مَظْنَنَةٌ "bir şeyin bulunduğu yer/bulunduğu düşünülen yer", مَشْرَبٌ ظُنُونٌ "su veya başka bir şey olduğu kesin olarak bilinmeyen içecek", حَئِيْبَةُ الظَّنِّ "düşünce ve beklentinin gerçekleşmemesi/zannın boşa çıkması" bu kökten türeyen kelimeler arasında bulunmaktadır (el-Ferâhîdî, 2003: 1/80; İbn. 'Abbâd, 1994: 10/12-13; İbn Sîde, 2000: 10/8-10; İbn Fâris, 1979: 3/461-462; Zemahşerî, 1998: 1/627-628; İbn Manzûr: t.y.: 1/163-166, 13/273). Mesellerde de geçen zann kelimesinin سُوءُ الظَّنِّ عَصْمَةٌ "kötü zanda bulunmak insanı korur", حَسُنُ الظَّنِّ وَرُطَةٌ "hüsnü zanda bulunmak zor/kötü duruma düşürür", "işler zann ve temenni ile yürümez", لَيْسَ الْأَمْرُ بِالظَّنِّيِّ وَلَا بِالْتَمَنِيِّ "akıllı kişinin zannı cahilin yakîn olarak bilip inandığı şeyden daha hayırlıdır" (Zemahşerî, 1998: 1/627-628)⁸ şeklinde kullanımları dikkat çekicidir. Bu tanımlardan yola çıkarak zann kelimesinin Türkçede "şekk, şüphe, tereddüt, tahmin, varsayım, önyargı, sanı, vehm" olarak karşılanması, bu kelimenin kesin olmayan düşünce veya kanaati ifade ettiğinin söylenmesi mümkündür. Zann, birbiriyle ilişkili olan iki şeyden birini tercih etme seviyesine ulaştığı zaman zann-ı galip veya bilgi halini alır. Düşük seviyede kalırsa vehim diye isimlendirilir. Bu kavramları kesin hatlarla birbirinden ayırt etmek ve gündelik hayatta ona göre kullanmak mümkün olmadığı için birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir. Bununla birlikte sıralanan bu kelimelerin hepsinin de eş anlamlı olduğunu, dolayısıyla hepsinin de aynı anlama geldiğini iddia etmek yanlış olsa gerektir. Zira bir kelime veya söz, yerinde ve zamanında kullanıldığı zaman istenilen manayı yansıtır. Dolayısıyla zikri geçen kelimeler arasında belirli farklılıkların olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir.

Arap dilinde yaygın olan ve câhiliye şiirlerinde çokça geçen ظَنَّ kelimesi, şairlerin dilinde de farklı anlamlarda kullanılmıştır. Nabiğa ez-Zübyânî (ö. 604), Numan b. Bişr'e karşı söylediği bir şiirinde أَتَيْتُكَ عَلَى دَهْشٍ تُظُنُّ بِي الظُّنُونُ demmiştir (ez-Zübyânî, 1985: 222; el-Ferâhîdî, 2003: 1/80).⁹ Şair burada zann kelimesini, Türkçedeki zann ve bir kişi hakkında yürütülen tahmin anlamında (ez-Zübyânî, 1985: 222), بِعَبْدِكَ وَالْحُطُوبُ إِلَى تَبَالٍ "Ben eski elbiselerle, dehşet içinde sana geldim. (Kim bilir) benim hakkımda ne zanlar edilir!" demmiştir (ez-Zübyânî, 1985: 151).¹⁰ Mütelemmis'e (ö. 580) ait olan "أَعْلَمُ عِلْمَ حَقِّ غَيْرِ ظَنٍّ وَتَقْوَى اللَّهِ مِنْ خَيْرِ الْعِتَادِ" beytinde zann kelimesi hak ve hakikatin karşıtı olarak kullanılmıştır (el-Mutelemmis, 1970: 172).¹¹ Dolayısıyla bu kelime ile bilgiden kaynaklanmayan yalan, yanlış ve batıla dayalı düşünce kastedilmiştir. "سَرَاتِهِمْ فِي الْمُسَرَّدِ ... سَرَاتِهِمْ فِي الْمُسَرَّدِ" şiirinde (Dureyd b. es-Sümme, 1985: 60.) geçen ظَنُّوا fiili ise yakîn anlamında kullanılmıştır.¹² Bu ifade "şuna inanın ki/şunu iyi bilin ki" şeklinde anlaşılabilir. Câhiliye şiirlerinde ظَنَّ kelimesinin kullanımı dikkate

⁷ Bu konuda daha geniş açıklamalar için bk. Yaldızlı, 2014: 1-31; Türcan, 2010: 99-124; Karagöz, 2008: 7-34; Güven, 2005: 169-176; Kaya, 2016: 53-65; Okuyan, 2015: ; Gül, 2018: 1315-1326; Kurt, 2023: 191-205; Altuntaş, 2022: 195-206.

⁸ Bu son kullanım, cahil kişilerin düşüncesine itibar etmemek ve onları dediğini göre hareket etmekten sakınmak bağlamında söylenmiştir.

⁹ "Ben eski elbiselerle, dehşet içinde sana geldim. (Kim bilir) benim hakkımda ne zanlar edilir!"

¹⁰ "Eğer kölen hakkında su-i zann besliyorsan, bil ki işler sınama ile olur (Benim hakkımda erken karar verme de soruştur!)"

¹¹ "Şunu zan değil de hak bir bilgi olarak kabul et! Takva, en hayırlı azıktır."

¹² "Şunu kesinlikle bilin ki zirhler içinde silahını kuşanmış iki bin atıyla (geliyoruz!)."

alındığında zannetme fiilinin tüm insanlığa ait kalbi/nefsi bir duygu olduğu, insanın bundan müstağni kalamayacağı anlaşılmalı, şu veya bu şekilde zann yürütülebileceği görülmektedir. Ancak bu duyguya göre karar vermektен ve insanları zanna göre yargılamaktan kaçınmanın gereği ortadadır. Zira zanna göre hüküm vermek hakların çiğnenmesine yol açtığı (Erdoğan, 2005: 616) gibi, güven ve huzur ortamını da bozabilmektedir.

2. Zann Kelimesinin Kur’ân’daki Bağlamına Göre Kazandığı Anlamlar

Zann (ظَنَّ) kökünden türeyen kelimeler tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur’ân’da altmış dokuz kez geçer (Abdülbâkî, 2005: 131, 364, 659, 662-663, 927, 1013). Bunlardan kırk yedisi fiil, yirmi ikisi isim formunda olup siyâk-sibâk itibarıyla farklı manalara gelmektedir. Halil b. Ahmed (ö. 175/795), zann kelimesinin şekk ve yakîn anlamında kullanıldığını söyler (el-Ferâhîdî, 2003: 1/80). İbn Manzûr (ö. 711/1311) da kelimeye aynı anlamları verir. Ancak o, buradaki yakîn’in gözle görme sonucu olan bir yakîn değil düşünme sonucu gerçekleşen bir yakîn olduğunu ifade eder (İbn Manzûr, t.y.: 13/273). İbn Dureyd (ö. 321/933), bu kelimenin bilinen bir şey olduğunu ancak töhmet anlamında da kullanıldığını dile getirir (İbn Dureyd, 1987: 1/153). Mukâtil ve el-Müberred (ö. 285/898), zann kelimesinin bilinen anlamda şekk, yakîn ve töhmet olmak üzere üç anlama geldiği görüşündedirler (Mukâtil, 2011: 180-181; el-Müberred, 1989: 33-34). Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) ve Dâmegânî’ye göre (ö. 478/1085) zann kelimesinde “hesaplama/addetme/sayma” (husban) anlamı da vardır (Dâmegânî, 1995: 2/61-62). İsmi zikredilen alimlerden daha sonra yaşamış olan İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201) ise beşinci olarak yalan anlamını da sayar (İbnu’l-Cevzî, 1984: 424-426z). Netice itibarıyla zann, başlangıç seviyesindeki şekk’i ve düşünme sonucu elde edilen yakîni de kapsar. Düşünmeye ve belli bir emeğe dayandığı için ilmi bir değere sahip olan bu zann, zann-ı gâlib olarak adlandırılmıştır. Hakikatin bilgisini amaçladığı sürece teşvik edilmiş (Bilgiz, 2003: 134.) ve kendisiyle amel edilmesi makbul sayılmıştır (Zamahşerî, 1998: 6/200.).

2.1. Şekk

Vücûh ve nezâir üzerine eser veren müfessirler, Kur’an’da geçen ظَنَّ kelimesinin anlamından birinin şekk (شَكَّ) olduğunu söylemişlerdir. Şekk, iki ayrı hükmün doğruluk derecesinin birbirine eşit olmasıdır. Söz konusu iki hükmün varlığına yönelik ya iki ayrı işaret vardır ya da ortada hiçbir emare/işaret/alamet bulunmaz (el-İsfehânî, 2006: 265). Bu durumda bir tereddüt oluştuğu için kalp iki taraftan birine yönelemez ve herhangi bir tercih yapamaz. Dolayısıyla bir hükme de varamaz (Cürcânî, 1985: 119). Sonuçta şekk, bir şeyin varlığı veya yokluğu arasındaki tereddüt durumunu ifade eder (Günay, 2010: 34/265). Zann kelimesinin geçtiği ayetlerden birinde *وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا فَلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْرُ الْأَظْنَا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِينَ* “Allah’ın vaadi gerçektir, kıyamet konusunda da bir kuşkuyla yer yoktur” denildikçe, ‘Kıyamet nedir bilmiyoruz, biz bu konuda zannın ötesinde bir şey yapamayız, kesin bir bilgiye sahip değiliz’ dediniz” (el-Câsiye 45/32.) buyrulur. Müfessirlerin çoğu buradaki zann kelimesinin şekk olduğunu söylemişlerdir (Mukâtil, 2011: 180-181; İbn Sellâm, 2007: 331-332; Hâkîm et-Tirmizî, 1969: 106-107; el-Hîrî, 1995: 222; Dâmegânî, 1995: 2/61-62; İbnu’s-Şecerî, 1992, s. 237-238; İbnu’l-Cevzî, 1984: 424-426). Sözü geçen ayette zann kelimesinin kesin inanç sahipleri anlamına gelen *وَمِنْهُمْ أُمَّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ* “مُسْتَيْقِينَ” kelimesinin karşılığı olarak kullanılması dikkat çekicidir. Zann olgusu *إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ* “İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki kitabı bilmezler; bütün bildikleri kuruntulardan ibarettir. Onlar sadece zannında bulunurlar” (el-Bakara 2/78) ayetinde de fiil olarak geçmektedir. Burada da zannın şekk olduğu ifade edilmiştir (İbnu’l-Cevzî, 1984: 424-426). Zannın şekk anlamında kullanımı, genel olarak ahiret, kitap ve peygambere inanma gibi konulara karşı tavır alma bağlamında geçtiğini de söylemek gerekir.

2.2. Kesin İnanç (Yakîn)

Zann (ظَنَّ) kelimesi, *وَلَا يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ* (el-Bakara 2/46), *فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ* (en-Nisâ 4/35) ve *إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيهِ* (el-Hâkka 69/20) âyetlerinde de geçmektedir. Bu âyetlerdeki zann kelimesinin yakîn anlamına geldiği konusunda alimlerin söz birliği içinde oldukları söylenebilir. (Bk. İbn Sellâm, 2007: 331-332; el-Muberrred, 1989, 33-34; et-Tirmizî, 1969: 106-107; el-‘Askerî, 2007: 232-233; el-Hîrî, 1995: 222; İbnü’ş-Şecerî, 1992, 237-238; İbnü’l-Cevzî, 1984: 424-426; Kurtubî, 1995: 1/375-376). Bağlama dikkat çeken Taberî (ö. 310/923), zann kelimesinin aslında şekk/şüphe demek olduğunu söyleyerek huşu sahibi itaatkâr kullar için bu ifadenin kullanımının uygun olup olmadığını tartışmaya açar. Zira Allah’ın huzuruna çıkacağına dair şüphe eden kimsenin küfre gireceği açıktır. Bu noktada Taberî, Arapların bu kelimeyi bazen kesin bilgi anlamında da kullandıklarını belirtir. Nitekim Ebû Âliye (ö. 90/709), Mücâhid (ö. 103/721), İbn Zeyd (ö. 122/740), Süddî (ö. 127/745) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi ilk dönem âlimleri, âyetteki zann kelimesinin kesin bilgi ifade ettiğini söylemişlerdir (Taberî, 2001: 1/18-20).

Yakîn, “sabit olmak, bilmek, gerçekleşmek/gerçekleştirmek, açığa kavuşmak, sükûnete ermek, şüphenin giderilmesi” anlamlarına gelen y-k-n köküne dayanmaktadır (İbn Manzûr, t.y.: 6/2219; Cevherî, es-Sihâh, 1979: 6/2219). İslâmî literatürde yakîn, “doğruluğundan şüphe edilmeyen, vakıya uygun bilgi, sabit ve kesin inanç, kanaat, itikad, şüphe ve tereddütten sonra ulaşılan kesinlik” şeklinde terimleşmiştir. Tanımda geçen “vakıya uygun” kaydı cehaletten, “kesin” vasfı zanndan, itikad ifadesi de şüpheden uzaklaşıldığını göstermektedir (Cürçânî, 1985: 217; Demir, 2013: 43/271-273). Bu haliyle yakîn, zihnin durulmasını, kalbin yatışıp rahatlamasını sağlamaktadır.

2.3. Töhmet/İtham

Bazı müfessirlerin değerlendirmesine göre *وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا* (el-Ahzâb 33/10) töhmet anlamında kullanılmıştır (Mukâtil, 2011: 180-181). Bu âyet, müşriklerin de içinde bulunduğu çeşitli düşman grupların kuşatmasıyla gerçekleşen Hendek savaşı sonrası inmiştir (Kurtubî, 1995: 14/127-129; Hamîdullah, 1998: 17/194-195). Düşmanların aşağıdan ve yukarıdan (doğudan/batıdan) gelerek Müslümanları abluka altına alması sonucu bazı Müslümanların ve özellikle münafıkların gözleri kaymış, yürekleri ağızlarına gelmiştir. Bu sırada gönüllerde bazı şüpheler oluşmuş ve kalpleri Allah hakkında yakışıksız düşünceler kaplamıştır. Müslümanların karşılaştığı bu durumun en çetin sınamalardan biri olduğu söylenebilir. Böylesi zor bir durumda münafıkların nifakı ortaya çıkarken imanı sağlam olanlar Allah’ın vaat ettiklerinin hak olduğu inancını yenileyerek sınavı kazanmışlardır.

Töhmet; “tahayyül etmek, yanılmak, tasavvur etmek, bir şeyi düşünürken aklın başka yere kayması, kuruntu içine düşmesi” anlamlarına gelen v-h-m kökünden türemiştir (İbn Manzûr, t.y.: 10/4934). Zann, şüphe, suç, kabahat ve suçlama gibi anlamlara gelen töhmet, “bir kişi hakkında zanna dayalı kanaat belirtme ve bu yüzden ona suç isnat etme şeklinde tanımlanmıştır (Atar, 2012: 41/194-195). İtham da aynı kökten gelmekte olup bir kimsenin yanlış sayılan bir şeyi yaptığını ya da onun hukuki/şer’î bir suç işlediğini düşünmektir. Özellikle hukuki alanda bu düşüncenin ne kadar önemli sonuçlar doğuracağı ortadadır. Bu sebepledir ki Kur’an, bilgisizce ve önyargıya dayalı olarak yapılan ithamları, insanlar için bile uygun bulmamış (el-Hucurât 49/12), Allah hakkında yapılan zannı ise cehalet olarak görmüş ve “cahiliye zannı” (Âl-i İmrân 3/154) nitelemesiyle yermiştir.

2.4. Husbân

Zann (ظن) kelimesi bazı âyetlerde “husbân” anlamlarına gelmektedir. Bu kavram Türkçedeki “saymak, hesaplamak, addetmek, düşünmek, değerlendirmek” gibi kelimelerle ifade edilebilir. وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ (Fussilet 41/22), وَذَلِكَ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ (Fussilet 41/23) ve إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَخُورَ (el-İnşikâk 84/14) âyetlerinde geçen zann, husban olarak açıklanmıştır (Dâmegânî, 1995: 2/61-62; İbnu'l-Cevzî, 1984: 424-426). Yukarıdaki âyetler, ahirette sonlarının kötü olduğunu gören inkârcıların başlarına gelecek olanlara önceden inanmadıklarını, dolayısıyla böyle bir sonucu hesap etmediklerini gözler önüne sermektedir.

2.5. Yalan

Zann (ظن) kelimesi, إِنَّ يَبْتَغُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا (en-Necm 53/28) âyetinde de geçer. Âyet, müşriklerin Lât, Menât ve Uzzâ gibi isimlerle andıkları bazı putlara olağanüstü güçler atfetmeleri ve onları kendileri için şefaathçi olarak görmeleri bağlamında inmiştir. Sürenin bu bölümünde, tanrılık yakıştırılarak yüceltilen putların hakir, zelim ve âciz oldukları üzerinde durulmakta, tarih boyunca var olagelen sapkın düşünceler, tevhid inancıyla bağdaşmayan inanç ve eylemler mahkûm edilmektedir. Sonuç itibarıyla Allah’a şirk koşmaya götüren her türlü inanç ve davranışın sağlam bir bilgiye dayanmadığı hatırlatılmaktadır. Söz gelimi melekleri Allah’ın kızları olarak görmek, Allah’a ortak olarak görülen batıl tanrılara çeşitli isimler koymak ve onlardan yardım beklemek sağlam bir bilgiye değil tamamen zanna, taklide ve nefsanî arzulara dayanmaktaydı. Âyette, müşrikler tarafından yardımlarına ümit bağladıkları tanrılara, küçümseyip horladıkları kadın isimleri verilmesinin de ayrı bir cehalet örneği olduğuna işaret edilmektedir. İbnu'l-Cevzî, bu âyette geçen zannın yalan olduğunu söylemiştir (İbnu'l-Cevzî, 1984: 424-426). O, bu tür inançların hakikatte bir karşılığının olmadığını, dolayısıyla boş bir inanç olduğunu dile getirmiş görünmektedir.

3. Zann Kelimesinin Meallerdeki Çevirisi

Kur’an’ın mesajını her hangi bir çağın insanına sağlıklı bir şekilde aktarmada o çağın dilini kullanmanın önemi açıktır. Günümüzde sayıları hızla artan meal çalışmaları da –ticari kaygı güdülmesi bir yana– bu amaca hizmet etmeye yönelik olduğunu düşünmek gerekir. İşte bu başlık altında Câsiye 32, Bakara 46, Ahzâb 10, Necm 28 ve Hucurât 12. âyetlerin nasıl meâllendirildiği üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere müfessirler bu âyetlerdeki kelimelere farklı anlamlar vermiştir. Son zamanlarda meâl yazarlar da bu kelimelere farklı manalar takdir etmişlerdir. Ancak meallendirmede klasik tefsirlere ne kadar itibar edildiği yanında tefsir ilmiyle birlikte gelişmeye başlayan -hatta rivayet tefsirinden daha öncesinde hızlı bir gelişme kaydeden- vucuh ve nezâir kitaplarından ne ölçüde yararlanıldığını incelemek yararlı olacaktır.

فَلَنْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ ظُنُّنَا إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَظَنِّينَ (el-Câsiye 45/32). Bu âyetteki ظن kelimesine verilen bazı anlamlar şöyledir:

Yazar: “demiştiniz ki: bilmiyoruz saat nedir? Yalnız bir zandır zannediyoruz fakat biz yakın edinmiş değiliz” (Yazar, 1979: 6/4325).

Doğrul: “Size ‘Allah’ın sözü doğrudur, kıyametin kopacağında şüphe yoktur’ denildiği zaman ‘Kıyametin ne olduğunu bilmiyoruz, ancak birtakım zanlarda/tahminlerde bulunuyoruz, onun hakkında yakînimiz yoktur’ diyordunuz” (Doğrul, 1947: 2/777).

Bilmen: “Dediniz ki: Kıyamet nedir? Biz bir zandan başka zan etmiyoruz ve biz kesin bilgi elde etmiş değiliz” (Bilmen, 2018: 7/188).

Çantay: "O saat de neymiş, bilmiyoruz. Tereddütten başka bir zanda bulunmuyoruz" (Çantay, 2015: 3/65).

Duman: "Biz sadece tahminde bulunuyoruz. O konuda kesin bir bilgi ve kanaat edinmiş değiliz" (Duman, 2008: 2/256).

Akdemir: "Bu konuda ancak tahminde bulunabiliyoruz. 'Biz bu konuda emin değiliz' demiştiniz" (Akdemir, 2015: 500).

Karaman vd.: "Biz bu konuda tahminde bulunmanın ötesinde bir şey yapamayız, kesin bir bilgiye sahip değiliz"(Karaman vd., 1996: 500).

Diyanet İşleri Meali: "Kıyametin ne olduğunu bilmiyoruz. Sadece zannediyoruz"(Altuntaş & Şahin, 2006: 500).

Muhammed Esed Meali: "Onun boş bir zandan başka bir şey olmadığını düşünüyoruz"(Esed, 1999: 3/1023).

Öztürk: "Biz kıyamet bile bilmeyiz. Bize göre kıyamet bir vehimden ibaret"(Öztürk, 2013: 264).

Ateş: "Sadece öyle bir şey olduğunu sanıyoruz"(Ateş, t.y.: 226).

Kısa: "Evet bu konuda birtakım zanlarımız yok değil fakat asla ikna olmuş değiliz! dememiş miydiniz?"(Kısa, 2009: 226)

Okuyan: "O (Son) saatin ne olduğunu bilmiyoruz. (O konuda) sadece zanda bulunuyoruz. Asla ikna edilmiş değiliz' demiştiniz"(Okuyan, 2021: 501).

Ayetteki zann kelimesi meallerin genelinde aynı kelime ile tercüme edilmiş görünmektedir. Bu tutum ile Kur'an'ın lafzına sadakat kaygısının güdüldüğü söylenebilir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi buradaki zann, vucûh ve nezâir kitaplarında şekk olarak açıklanmıştır.¹³ Bir yerde vehim kelimesi tercih edilmiştir. Netice itibarıyla ortada bir yanlışlık yoksa da Kur'an'da bir kelimenin farklı anlamlarda kullanıldığına ve burada hangi anlamın öne çıktığına dair az da olsa bir açıklamanın yapılması gerekirdi.

الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ "Onlar rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini zanneden kimselerdir" (el-Bakara 2/46). Bu âyetteki ظَنُّونَ kelimesine verilen bazı anlamlar şöyledir:

Yazır: "Onlar ki kendilerini hakikaten rablerine kavuşuyor ve hakikaten ona rücu ediyor sayarlar" (Yazır, 1979: 1/334).

Bilmen: "O zâtlardır ki Rablerine mülâki olacaklarını ve onun huzur-u manevîsine döneceklerini düşünüp teemmül/tefekür ederler" (Bilmen, 2018: 1/45).

Doğrul: "(Bunlar, (içi saygı ile ürperen kimseler) Rablarına kavuşacaklarını ve ona döneceklerini iyi bilirler"(Doğrul, 1947: 1/26).

Çantay: "Onlar hakıyaten Rablerine kavuşucu ve hakıyaten ancak ona dönücü olduklarını bilirler"(Çantay, 2015: 1/32).

Duman: "Onlar, rablerine kavuşacaklarına ve O'na döneceklerine kesinlikle kanidirler" (Duman, 2008: 1/32).

Akdemir: "Onlar (bir gün) rablerine kavuşacaklarını ve (tekrar) O'na döneceklerini bilirler" (Akdemir, 2015: 6).

Diyanet İşleri Meali: "Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini çok iyi bilirler" (Altuntaş & Şahin, 2006: 6).

Muhammed Esed Meali: "Onlar ise (sonunda) Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini kesinlikle bilirler" (Esed, 1999: 1/13).

Öztürk: "Böyle kimseler bilir ve inanırlar ki öldükten sonra rablerine kavuşacaklar" (Öztürk, 2013: 11).

¹³ Mücahid'in tefsirinde zann, yalan olarak açıklanmıştır. (Bk. Mücahid, 1989: 208).

Okuyan: “Onlar rablerine kavuşacaklarına ve O’na döneceklerine kesin olarak iman eden kimselerdir” (Okuyan, 2021: 6).

Ateş: “O(saygılı insa)nlar, Rablerine kavuşacaklarını (gözetir) ve gerçekten O’na döneceklerini bilirler” (Ateş, t.y.: 308).

Kısa: “O saygılı kimseler ki, Rablerine kavuşacaklarını; eninde sonunda O’na döneceklerini bilir ve hayatlarını buna göre şekillendirirler” (Kısa, 2009: 7).

Bu ayetteki ظَنَّ kelimesi, dilimize geçmiş ve yaygın bir kullanım kazanmış ise de ayete verilen meallerde “inanırlar, bilirler, kesin olarak bilirler” gibi ifadelerle karşılanmıştır. Bu yöntem meallerde olması gereken bir üsluptur. Ayrıca mealin tercümeden farklı olduğu ve yerine göre bağlama uygun tercih yapmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca alışlagelmiş bir kelimenin yerine daha uygun bir başkasının kullanılması Kur’an’ın lafzına saygısızlık olmasa gerektir.

“Bu esnada Allah hakkında olmadık zanlara kapılmakta idiniz” (el-Ahzâb 33/10.) Bu âyetteki ظَنَّ kelimesine verilen bazı anlamlar şöyledir:

Yazır, Çantay: “Yürekler gırtlaklara dayanmıştı ve Allaha türlü türlü zarlarda bulunuyordunuz” (Yazır, 1979: 6/3873; Çantay, 2015: 2/155).

Doğrul: “Yürekler gırtlaklara kadar gelmiş, sizler Allah hakkında türlü türlü zarlara düşmüştünüz” (Doğrul, 1947: 2/659-660).

Bilmen: “O vakit gözler kaymış ve yürekler gırtlaklara kavuşmuş ve Allah’a türlü türlü zarlar ile zanda bulunuyordunuz” (Bilmen, 2018: 6/87).

Duman: “Yürekler hançerlere dayanmıştı. O zaman siz Allah hakkında çeşitli zarlarda bulunuyordunuz” (Duman, 2008: 3/304).

Akdemir: “Hani siz de Allah ile ilgili olmadık düşünceleri aklınızdan geçiriyordunuz” (Akdemir, 2015: 418).

Öztürk: “(... gözleriniz korkudan belermiş, yürekler ağzınıza gelmiş ve siz Allah’ın yardım ve zafer vaadiyle ilgili çelişkili düşüncelere kapılmaya başlamıştınız” (Öztürk, 2013: 575).

Karaman vd.: “Allah hakkında türlü türlü şeyle düşündüğünüz zaman” (Karaman vd., 1996: 418).

Diyanet İşleri Meali: “yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah’a karşı çeşitli zarlarda bulunuyordunuz” (Altuntaş & Şahin, 2006: 418).

Muhammed Esed Meali: “Yürekler[iniz] ağzınıza geldiğinde ve Allah hakkında en çelişik düşünceler aklınızdan (bir bir) geçtiğinde” (Esed, 1999: 2/852).

Okuyan: “Yürekler boğazlara geldiği ve siz Allah hakkında türlü türlü şeyler düşündüğünüz zaman” (Okuyan, 2021: 418).

Ateş: “yürekler (korkudan) hançerlere dayanmıştı. Allah hakkında türlü zarlarda bulunuyordunuz” (Ateş, t.y.: 320).

Kısa: “Öyle ki, bazılarınız, Allah’ın vaat ettikleri hakkında yakışık almayan düşünceler beslemeye başlamıştınız” (Kısa, 2009: 419).

Zann (ظَنَّ) kelimesinin bu ayette de lafza bağlı kalınarak meallendirildiği görülmektedir. Ayetin bağlamına bakıldığı zaman her şeyin sahibinin Allah olduğu, dilediği zaman kullarına rahmet ve inayetini ulaştıracağı ve vaat ettiklerini gerçekleştireceği konularında imanı zayıf olanların kötü zannlar besleyeceği hatırlatılmaktadır. Özellikle münafıkların, Allah hakkında O’nun zatına yakışmayan zarlarda bulunacakları anlaşılmaktadır. Bu tür zannın tam karşılığı töhmettir ve adeta “Allah, kullarını yarı yolda bıraktı, Onlara vaat ettiklerini unuttu!” anlamına gelecek bir tavidir. Bu anlamda Kısa’nın tercihi isabetli ve bağlama daha uygun görünmektedir.

“Oysa onların bu konuda bir bildikleri yok; sadece zanna uyuyorlar. Zann ise asla gerçek bilginin yerini tutamaz.” (en-Necm 53/28). Bu âyetteki ظَنَّ kelimesi bazı eserlerde şöyle anımlandırılmıştır:

Yazır: “Sırf zanne tabi' oluyorlar, hâlbuki zann haktan hiç bir şey'i muğnî olmaz” (Yazır, 1979: 7/4601).

Doğrul: “(Onlar, zandan başka bir şeye tabi olmuyorlar. Zan ise hakikate karşı hiç bir işe yaramaz” (Doğrul, 1947: 2/815).

Bilmen: “Zandan başka bir şeye tâbi olmazlar. Halbuki şüphe yok ki zan, haktan hiçbir şey ifade etmez” (Bilmen, 2018: 7/339).

Çantay: “Onlar kuruntudan başkasına tâbi olmazlar. Kuruntu ise, şüphesiz, hakdan hiçbir şeyi ifade etmez” (Çantay, 2015: 3/126).

Duman: “Allah: “Onlar sadece zanna uymaktadırlar. Zan ise gerçekle ilgili hiçbir anlam ifade etmez” (Duman, 2008: 1/147).

Akdemir: “(Onlar, zanna uymaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Zan ise hiç bir zaman gerçeğin yerini tutamaz” (Akdemir, 2015: 526).

Karaman vd.: “... Sadece zanna uyuyorlar. Zan ise şüphesiz hakikat bakımından bir şey ifade etmez” (Karaman vd., 1996: 526).

Diyanet İşleri Meali: “Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez” (Altuntaş & Şahin, 2006: 526).

Muhammed Esed Meali: “Yalnızca zannın ardından giderler. Ama zan, hiçbir zaman gerçeğin yerini tutmaz” (Esed, 1999: 3/1083).

Öztürk: “Sırf mesnetsiz iddialar ve kuruntuların peşinde gidiyorlar. Oysa mesnetsiz iddia ve kuruntu, hak ve hakikat karşısında hiçbir değer ifade etmez” (Öztürk, 2013: 730).

Ateş: “Sadece zanna uyuyorlar. Zan ise haktan hiçbir gerçek kazandırmaz. (Zan ile gerçeğe ulaşılmaz” (Ateş, t.y.: 226).

Kısa: “Zannın peşinden gidiyorlar; oysa tek başına zan, hakikate ulaşmak için hiçbir zaman yeterli olmaz” (Kısa, 2009: 526).

Okuyan: “Zandan başka bir şeye uymuyorlar. Şüphesiz ki zan, gerçeklik bakımından hiçbir şey ifade etmez” (Okuyan, 2021: 526).

Bu âyetteki ظَنَّ kelimesinin meallendirilmesinde de lafza bağılı kalındığı açıkça görülmektedir. Ayetin bağlamı tevhid inancıyla bağdaşmayan düşüncelere sahip olunduğu, tamamen batıl inanışlara ve sapkın düşüncelere göre hareket edildiği, bu tür yaklaşımların hak ve hakikat karşısında bir değer taşımadığı noktasında düğümlenmektedir. Dolayısıyla bu hususun vurgulanmasının daha yararlı olacağı açıktır. Ayetteki “zann” kelimesine yalan ve batıl anlamı yükleyen ve bu konuda öncekilerin söylemediği bir hususa vurgu yapan İbnu'l-Cevzî'nin tercihi (İbnu'l-Cevzî, 1984: 424-426) takdire şayandır. Meallerden anlaşıldığı kadarıyla yukarıdaki ayette geçen zann kelimesine zihinlere yerleşmiş olan anlam verilmiş, ancak bağlamı inceleme gereği duyulmamıştır. Zann (ظَنَّ) kelimesi إِنَّ الظَّنَّ مِنْ كَثِيرٍ أَمْ نَأْتِيهَا الدِّينَ أَمْ نَأْتِيهَا الدِّينَ أَمْ نَأْتِيهَا الدِّينَ أَمْ نَأْتِيهَا الدِّينَ مِنْ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ (el-Hucurât 49/12) ayetinde de geçer. Bu ayette zann kelimesinin hangi anlama geldiği yanında, kelimelerin dizilişi sebebiyle oluşan anlam farklılıkları da ortaya çıkmaktadır. Bu ayete verilen anlamlardan bazıları şöyledir:

Yazır: “Ey o bütün iman edenler! Zannın birçoğundan çekinin çünkü zannın ba'zısı vebaldir” (Yazır, 1979: 6/4466-4467).

Doğrul: “(Ey iman edenler! Zannın (şüphenin) çoğundan sakının. Çünkü bazı (defalar zann), şüphe günahdır” (Doğrul, 1947: (2/799-800).

Bilmen: “Ey imân edenler! Çokça zannetmekten kaçınınız” (Bilmen, 2018: 7/273).

Çantay: “Ey îman edenler, zannın birçoğundan kaçının. Çünkü ba’zı zan (vardır ki) günahdır” (Çantay, 2015: 3/89).

Duman: “Ey imân edenler! Zandan çok sakının! Çünkü zannın bir kısmı günahdır” (Duman, 2008: 3/1738).

Akdemir: “(Ey inananlar! Zannın birçoğundan kaçının...” (Akdemir, 2015: 516).

Karaman vd.: Ey imân edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır” (Karaman vd., 1996: 516).

Diyanet İşleri Meali: “Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır” (Altuntaş & Şahin, 2006: 516).

Muhammed Esed Meali: “Siz ey imana ermiş olanlar! [Birbiriniz hakkında] yersiz zanda bulunmaktan kaçının!” (Esed, 1999: 3/1057).

Okuyan: “Ey iman edenler! Zandan çok kaçının! Şüphesiz ki zannın bir kısmı günahdır” (Okuyan, 2021: 516).

Öztürk: “Zandan, insanlar hakkında mesnetsiz bilgilere dayalı hüküm verip tahmini değerlendirmeler yapmaktan çokça sakının!” (Öztürk, 2013: 712).

Ateş: “Ey inananlar, zandan çok sakının. Zira zannın bir kısmı günahdır” (Ateş, t.y.: 226).

Kısa: “Ey iman edenler! Aşırı zandan kaçının; çünkü zannın bir kısmı günahdır” (Kısa, 2009: 516).

Yukarıdaki ayete verilen meallerin bir kısmı “çok zannından kaçının”, “zannın çoğundan kaçının” şeklinde tercüme edilirken bazı eserlerde “aşırı zannından kaçının”, diğer bazılarında “zannından çok kaçının” ifadeleri tercih edilmiştir. Sonuncu anlam, كَثِيرًا kelimesinin اجْتَبُوا fiili ile ilişkilendirilmesi ve onun hazfedilmiş mef’ulünün sıfatı yapılması durumunda ortaya çıkmaktadır (Beydâvî, 1418; 2/452; Okuyan, 2007: 612; Kara, 2011: 197). Aslında zannın azına veya çoğuna bakılmadan kaçınılması gerekmektedir. Zira zannın insanı yanıltacağı gibi onu çoğu zaman gıybet ve iftira gibi günahlara götürmesi de her zaman imkân dâhilindedir (Duman, 1999: 306; Çalışkan, 2022: 141-148). Dolayısıyla meallerde kelimelerin yer değiştirmesi sonucu etkilememektedir. Bu bağlamda Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin (ö. 373/983) Süfyan es-Sevrî’den (ö. 161/778) yaptığı rivayet, konuya açıklık getirmektedir. O, zannı iki kısma ayırmıştır. İlkine “günah olan zann” demiş ve zannın konuşulmasıyla gerçekleşeceğini söylemiştir. İkincisini ise “günah niteliği kazanmayan zann” olarak nitelemiş ve bunun dile getirilmeyen zann olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden Allah Teâla, zannın bir kısmının günah olduğunu belirtirken “bütün zannlar günahdır” dememiştir (es-Semerkandî, 1993: 3/328). Netice itibarıyla zannından kaçınılamayacağı hesap edilirse Kur’an’ın uyarısının, “zannı ilerletmekten, onu yerli yersiz dile getirmekten ve ona itibar ederek amel etmekten kaçındırmak amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Böylece ayeti “kesin bilgiye göre değil de zanna göre hüküm vermekten sakının” şeklinde değerlendirilmesinin daha doğru olacağı söylenebilir.

Sonuç

Zann, Kur’ân’da farklı anlamları olan kelimeler arasında yer almaktadır. Türevleriyle beraber altmış sekiz yerde geçen zann kelimesinin bağlamına göre beş farklı anlam kazandığı tespit edilmiş ve söz konusu kelime şekk, yakîn, töhmet/itham, husbân ve yalan şeklinde açıklanmıştır.

Zann, insanoğlunun müstağni kalamayacağı bir olgudur. Bu kelimenin vehim, hayal, tasavvur, sanı, bilme, inanma, kanaat gibi kelimelerle yakın anlamı söz konusudur. Zann kelimesi su-i zann ve hüsn-ü zann gibi terkiplerle daha belirgin anlamlar kazanmaktadır. Bu haliyle zann kelimesi, hiçbir ilmi değer taşımaması bir yana sahibini psikolojik bunalımlara sürükleyebilecek vehim, belirsizlik veya kararsızlık özelliği taşıyan şekk anlamlarına geldiği gibi inancın en kuvvetli hali olan yakîn anlamlarına da gelebilmektedir. Bu durum kelimenin ne kadar geniş bir anlam alanına sahip olduğunu ve farklı

anlamları ifade etmek amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu düşüncelerin verilen kararlarda ve gerçekleştirilen eylemlerde etkili olduğu düşünülürse konunun önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Kur'an'ın mesajının sağlıklı bir şekilde iletilmesi adına yapılan çalışmalarda daha fazla hassasiyet gösterilmesi gerekmektedir.

Kur'an, zannın çoğundan sakınılması gerektiğini öğütlemektedir. Burada doğal olan zannın bulunmak ile zanna göre hareket etmek arasındaki farka dikkat etmek gerekir. İslam âlimleri, dile getirilmeyen veya eyleme dönüştürülmeyen zandan dolayı kişinin sorumlu tutulmayacağını ifade etmişlerdir. Kur'an'ın da işaret ettiği gibi zanna göre hareket etmek veya bir haberin aslını araştırmadan, tarafları dinlemeden, kanıtlara başvurmadan hüküm vermek düzeltilemez yanlışlara, telafi edilemez zararlara sebep olacaktır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, M. Fuâd. (2005). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dâru'l- Ma'rife.
- Akdemir, S. (2015). *Son Çağrı Kur'ân*. Ankara Okulu Yayınları.
- Altuntaş, H. & Şahin, M. (2006). *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Altuntaş, M. (2022). Vücûh ve Nezâir Bağlamında “Ehl” Kelimesinin Anlamı ve Çevirisi Üzerine Bir İnceleme, 5. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*. ss. 195-206.
- el-Askerî, E. H. (2007). *el-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed 'Usmân. Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dînîyye.
- Atar, F. (2012). “Töhmet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ateş, S. (t.y.). *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Begavî, H. b. M. (1420). *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Beydâvî. (1418). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Maraşlı. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Bilgiz, M. (2018). *Kur'an'da Bilgi*, İstanbul 2018 İnsan Yayınları, s. 134.
- Bilmen, Ö. N. (2018). *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâli ve Tefsîri*, sad. S. Gümüş & M. Demirci. Kitap Kalbi Yayıncılık.
- Cerrahoğlu, İ. (1993). *Tefsir Usûlü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cevherî, İ. b. H. (1979). *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga*, thk. Ahmed 'Abdülğafûr 'Attâr. Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- Cürçânî, S. Ş. (1985). *et-Tarifât*. Mektebetu Lubnân.
- Çalışkan, M. (2022). *Hucurât Suresinin Ahlâki Prensipler Açısından Tahlili*. İlahiyât Yay.
- Çantay, H. B. (2015). *Tefsirli Kur'ân Meâli*. Risâle Yayınları.
- Dâmegânî, H. b. M. (1995). *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-'Azîz*, Thk. Muhammed Hasen Ebu'l-'Azm ez-Zefîfî. Vizâratu'l-Evkâf.
- Demir, O. (2013). “Yakîn”, *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, M. (2015). *Tefsir Usûlü*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Demirci, M. (2017). *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar*. İFAV Yayınları.
- Doğrul, Ö. R. (1947). *Tanrı Buyruğu*. Ahmet Halit Kitabevi.
- Dumlu, Ö. (2017). *Tefsir Usûlü*. Tıbyan Yayıncılık.
- Duman, M. Z. (2008). *Beyânu'l-Hak*. Fecr Yayınevi.
- Duman, M. Z. (1999). *Beş Surenin Tefsiri*. İstanbul: Fecr Yayınevi.
- Dureyd b. es-Simme. (1985). *Divânu Dureyd b. es-Simme*, thk. 'Umer 'Abdurrasûl. Dâru'l-Me'ârif.
- Elif Efendi, (2015). H. *en-Nûru'l-Furkân*. Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, trc. C. Koytak & A. Ertürk. İşaret Yayınları.
- Ezherî. (1964). *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'İvaz Mur'ib. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Ferâhîdî, H. b. A. (2003). *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ferrâ, Y. b. Z. (t.y.). *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. A. Yûsuf en-Necâtî v.d., Dâru'l-Mısriyye.
- Gezgin, A. G. (2008). Kur'ân'da Mutraf Kavramı Üzerine. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, ss. 47-88.

- Günay, H. M. (2010). "Şüphe", *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güven, Ş. (2005). *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*. Denge Yayınları.
- Hamîdullah, M. (1998). "Hendek Gazvesi", *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hârûn b. M. (1988). *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. H. S. ed-Dâmin. Vizâratu's-Sekâfeti ve'l-A'lâm.
- Hîrî, İ. b. A. (1995). *Vucûhu'l-Kur'ân*, thk. F. Y. el-Hiyemî. Dâru's-Sekâ.
- İbn 'Abbâd S. (1994). *el-Muhîr fi'l-Luğa*, thk. eş-Şeyh M. H. Âli Y. 'Âlemu'l-Kutub.
- İbn 'Âşûr, M. T. (t.y.). *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- İbnu'l-Cevzî. E. (1984). *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nezâ'ir fi 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâ'ir*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle.
- İbnü'l-Cevzî, E. (1422). *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. 'A. el-Mehdî. Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- İbn Dureyd. (1987). *Cemheratu'l-Luga*, thk. R. M. Be'albekkî. Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyin.
- İbn Fâris. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk. 'A. M. Hârûn. Dâru'l-Fikr.
- İbn Kuteybe, 'A. b. M. (t.y.). *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. S. el-Lihâm. b.y..
- İbn Manzûr, M. b. M. (t.y.). *Lisânu'l-'Arab*, thk. A. 'Aliyyu'l-Kebîr vd. Dâru'l-Me'ârif.
- İbn Sellâm, Y. b. E. S. (2004). *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. H. Şelebî. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbn Sîde, (2000). *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, thk. 'A. Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- İsfehânî, R. (2006). *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Kara, M. (2011). Kur'an'da Zann Kavramı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/19, ss. 193-220.
- Karagöz, M. (2008). Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci: -Nezâir'in 'Eş anlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-, *Bilimname : Düşünce Platformu*, (2008/1) 6/14, ss. 7-34.
- Karaman, H. vd. (1996). *Kur'ân-ı Kerîm Ve Açıklamalı Meâlî*. TDV Yayınları.
- Karaman, H. vd. (2017). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları.
- Kaya, S. (2016). *Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. Rağbet Yayınları.
- Kısa, M. (2009). *Kur'an-ı Kerîm ve Kısa Açıklamalı Mealî*. Armağan Kitaplar.
- Kurt, İ. (2023). Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu, Gelişimi ve Sistemleşmesi: Hicri İlk Dört Asır, *Bilimname*, (2023/1), ss. 191-205.
- Kurtubî, M. b. A. (1995). *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Fikr.
- Mertoğlu, M. S. (2013). "Vücûh ve Nezâir", *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Muberrred. (1989). *Mâ İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nâhu mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. A. M. S. Ebû Ra'd. Vezâratu'l-Evkâf ve Şu'ûni'l-İslâmiyye.
- Mukâtil b. Süleymân. (2003). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. A. Ferîd. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Mukâtil b. Süleymân. (2011). *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. H. S. Dâmin, Mektebetu'r-Ruşd.
- Mücâhid, b. Cebr. (1989). *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed 'Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse.
- Nabiğa ez-Zübyânî. (1985). *Divânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*. thk. M. E. İbrâhîm. Dâru'l-Me'ârif.
- Okumuş, M. (2021). "Tefsir Usulü", *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, ed. M. A. Koç. Grafiker Yayınları.
- Okuyan, M. (2021). *Kur'an Meal-Tefsir*. Haliç Üniversitesi Yayınları.

- Okuyan, M. (2007). *Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir: Çok Anımlı Kelimeler ve Edatlar*. Etüt Yayınları.
- Öztürk, M. (2013). *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. Düşün Yayınları.
- Râzî, M. b. ‘Ö. (1420). *Mefâtîhu’l-gayb*. Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî.
- Semerkandî, N. b. M. (1993). *Tefsîru’s-Semerkandî*. Dâru’l-Kütubi’l-‘İlmiyye.
- Süyûtî, C. (1996). *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. Dâru İbn Kesîr.
- Taberî, M. b. Cebr. (2001). *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. S. C. el-‘Attâr. Dâru’l-Fikr.
- Tirmizî, Hakîm. (1969). *Tahsîlu Nezâiri’l-Kur’ân*, thk. H. N. Zeydân, y.y.
- Türcan, S. (2010). Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010/2), 9/18, ss. 99-124.
- Yaldızlı, H. (2014). “Vücûh ve Nezâir Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2014/31), ss. 1-31.
- Yazır, Elmalılı. M. H. (1979). *Hak Dini Kur’ân Dili*. Eser Neşriyat.
- Zemahşerî. (1995). *el-Keşşâf*. Dâru’l-Kitâbi’l-‘İlmiyye.
- Zemahşeri. (1998). *Esâsu’l-Belâga*, thk. M. B. ‘Uyûnu’s-Sûd. Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Zerkeşî. (1988). *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. Dâru’l-Fikr.